

Leidse professoren eisen hofkonijnen

Een nieuwe betekenis voor een oud emolument in vroegmodern Holland

Petra J.E.M. van Dam

Inleiding

In 1591 verzochten de hoogleraren van de jonge Leidse universiteit aan de Staten van Holland om vereerd te worden met konijnen. Na een herhaald verzoek in 1597 werd de toelage toegestaan. Het ging om de wekelijkse levering van konijnen in de periode van 1 november tot 2 februari. In 1599 kwamen er aan de Leidse universiteit nog meer konijnengerechtigden bij: de curatoren, de secretaris, de rentmeester, en de rector magnificus. Voortaan moesten de Staten iedere winter 1612 stuks konijnen in Leiden laten afleveren.¹

In zijn boek over de geschiedenis van de Leidse universiteit noemt Willem Otterspeer het konijnengeld, dat ook omschreven wordt als een ‘tax van konijnen’, als curiositeit onder de extraordinaris inkomsten van de hoogleraren. Maar al eerder hebben Leidse historici zich hierover gebogen. Robert Fruin vroeg zich af of het konijnengeld een onderdeel was van de tienden uit de goederen die van het oorspronkelijk bezit van de universiteit waren overgebleven. Dit bezit bestond uit goederen van geestelijke instellingen in Leiden en Rijnland, ondermeer van de abdij Egmond. De abdij had inderdaad toegang tot konijnen, maar het recht op de duinkonijnen in het gebied van de abdij lag bij de heer van Egmond. Dit blijkt uit een conflict hierover beslecht door graaf Willem VI in 1411. Het recht op konijnen hoorde dus niet tot de tienden.²

Het recht op konijnenlevering heeft een andere oorsprong. Het maakte deel uit van het traditionele, uitgebreide systeem van emolumenten. In Holland kreeg een selecte groep personen die oorspronkelijk behoorde tot de huishouding van de graaf van Holland, in de winter wekelijks een aantal konijnen uit de domeinen. Dit was de zogenaamde ‘levering van konijnen’, ook kortweg ‘hofkonijnen’ genoemd. Het woord konijnengeld is later pas ontstaan en wordt abusievelijk ook voor de konijnenlevering gebruikt.

¹ Otterspeer, *Groepsportret* 81, 308. Voor het aantal zie p. ***.

² Fruin, *Geschriften* VIII, 403; Molhuysen, *Bronnen* 170*, nr. 150, 374* nr. 318; Rentenaar, ‘Geschiedenis’, 5.

Dit artikel beschrijft het ontstaan en het functioneren van het fenomeen van de hofkonijnen in de periode 1350-1600, en besteedt daarnaast aandacht aan de ontwikkeling van de betekenis van de konijnenlevering in de zestiende eeuw. Het recht op konijnen wordt geplaatst in het kader van de grootschalige konijnenfok die in de veertiende eeuw in de Hollandse duinen op gang gekomen was. De halfwilde konijnen werden gehouden in waranden, waar ze goed verzorgd werden door de grafelijke duinmeiers. De konijnenfok op de droge, arme zandgronden van de duinen was een bijzondere specialisatie in de landbouw, die vergeleken kan worden met turfwinning en veeteelt in de natte vee- en kleigebieden. De toenemende specialisatie op producten die goed pasten in het specifieke Hollandse milieu wordt gezien als onderdeel van een heroriëntering van de economie in reactie op de sterke demografische achteruitgang en de dalende graanprijzen in de veertiende eeuw, die zich in heel Europa voordeden. Wim Blockmans heeft meermaals de aandacht gevestigd op deze economische ontwikkelingen en velen geïnspireerd hun onderzoek in deze richting op te zetten.³ Mijn onderzoek naar de economische en ecologische aspecten van de konijnenwaranden in de duinen heeft hiervan geprofiteerd.⁴

Wim Blockmans heeft zich ook uitvoerig bezig gehouden met de sociale en culturele aspecten van het leven in de Middeleeuwen. In de inleiding van een recente bundel gaat hij in op de verandering van sociale posities en de culturele representatie daarvan.⁵ Een van de groepen die zijn sociale positie trachtte te verbeteren, betrof de leden van de universitaire gemeenschap. Er was in de zestiende eeuw zelfs sprake van een aristocratiseringsproces van de universiteit. Dit zou samenhangen met de toenemende aristocratische pretenties van het stedelijke patriciaat in Italië en de Nederlanden dat steeds beter opgeleid was. Voor de statusverhoging van de universitaire medewerkers werden symbolische middelen ingezet met een typisch adellijke signatuur, zoals belastingvrijstelling en het dragen van wapens.⁶ Konijnen hadden in de Middeleeuwen ook een adellijk cachet want zij behoorden tot het jachtwild. De konijnenjacht viel onder het algemene jachtrecht van de vorst (regalia). Delen hiervan kon de vorst als speciale gunst aan zijn edelen geven. Het konijnenemolument had daardoor vermoedelijk een speciale betekenis, anders dan bijvoorbeeld emolumenten als turf of kaarsen die diverse hoffunctionarissen ook geregeld ontvingen. Dit roept de vraag op in hoeverre het oude emolument van de konijnenlevering in de zestiende eeuw een nieuwe betekenis kreeg, in het bijzonder als middel in het aristocratiseringsproces van de Leidse universiteit.

³ Prevenier en Blockmans, *Nederlanden*, 25; Blockmans, 'Holland'.

⁴ Van Dam, 'Warande'; Idem, 'Konijntuin'; Idem, 'Rabbits'.

⁵ Blockmans, 'Feeling', 1-19.

⁶ De Ridder-Symoens, 'Rich Men', 171; W. Frijhoff, 'Graduation', 367.

De oorsprong van het hofkonijn

In zijn breed opgezette artikel over het vroegste voorkomen van het konijn in de Nederlanden toont Rob Rentenaar aan dat het konijn eind dertiende eeuw in Holland is uitgezet. De graaf van Holland stichtte waranden met konijnen in zijn domeinen in de duinen en belastte de houtvester met het beheer ervan. In de zestiende eeuw lag de uitvoering van het beheer bij de duinmeiers. Rentenaar gebruikt het woord hofkonijn niet. Wel worden vanaf 1326 leveringen in natura genoteerd in de keukenrekening. Zo worden in het najaar en de winter van 1344 368 konijnen geleverd aan de keuken van het hof in Den Haag door de houtvester (*forestier*) en zijn jagers.⁷

Wat betreft de vijftiende eeuw bestaat er over het konijnenbedrijf in de Hollandse duinen helaas buitengewoon weinig informatie omdat de archieven nauwelijks zijn overgeleverd. Dat komt vermoedelijk doordat het duinbeheer overging in eigen beheer door de houtvester.⁸ Belangrijk is evenwel dat het beheer van de konijnen sterk vernieuwd werd. Per ordonnantie van 20 september 1477 voegden Maximiliaan en Maria het houtvestersambt samen met het stadhouderschap en verpachtten dat voortaan. De nieuwe functionaris moest op zijn beurt voortaan de waranden verpachten.⁹

In de zestiende eeuw kunnen we de praktijk van de verpachting van de duinwaranden in detail traceren. Vanaf 1504 startte een uitgebreide registratie van de verpachting van de duinwaranden aan de duinmeiers in de rekening van de rentmeester van Noordholland. Bovendien werd in deze rekening jaarlijks een afrekening gemaakt van het aantal konijnen dat door de duinmeiers werd aangeleverd aan de rentmeester zoals vastgelegd in hun pachtcontract, en het aantal dat volgens de jaarlijks opnieuw vastgestelde rol van de konijngerechtigden door de rentmeester diende te worden aangeleverd aan diegenen die recht hadden op konijnen.

Hoewel het fenomeen van de konijnenlevering uit de domeinen aan de grafelijke huishouding dus al vanaf begin veertiende eeuw bestond, is de term hofkonijn een uitvinding van de vroege zestiende eeuw. De term komt in de bovengenoemde rekeningen voor het eerst voor. Het ontstaan van de term hofkonijn hing vermoedelijk samen met de overgang van het eigen beheer van de duinen door de houtvester

7 Hamaker, *Rekeningen* III/26, 317, 318, 321; Smit, *Rekeningen* I/46, 288; Rentenaar, 'Geschiedenis'.

8 De laatste rekening van de houtvesterij van de serie die in de veertiende eeuw start is van Hendrik van Borsele, heer van Veere van 1433-34, Den Haag, Nationaal Archief, Archief Graven van Holland (hierna NA, AGH), inv. nr. 2070. Er is een incidentele rekening van de houtvesterij van Filips Saey van 16 december 1477-25 mei 1478, ibidem, inv. nr. 2072. De klerk vervult de gewone taken (registratie inkomsten uit inschrijven vee, erfhuizen, windval, breuken), maar niets over konijnenbeheer. Door de plotselinge overgang van het onderhoutvestersambt van Cornelis Cruesinck op de heer van Veere, was er geen gezworen klerk in functie. De overlevering van de serie wordt pas voortgezet met de rekening van Jan van Beveren van 1494-1503, ibidem, inv. nr. 2073. Hierin staat niets over konijnen. Hendrik van Borsele was heer van Veere tot zijn dood in 1474; hij werd opgevolgd door zijn zoon Wolfert (VI) van Borsele, gestorven in 1486, die ook kastelein van Teilingen was (1477-79). Damen, *Staat*, 448.

9 Merula, *Placaten* I, 3, 6.

Konijnen in een Hollandse duinwarande

Bron: *Jacht-bedryff*, ms. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 128A32, f. 29.

op een systeem van verpachting van de waranden aan duinmeiers door de rentmeester van Noordholland, waarbij de houtvester alleen nog een toezichhoudende taak behield in het kader van het jachtrecht.

Wat is nu de juiste term, konijnenlevering of konijnengeld? Otterspeer gebruikt in navolging van Fruin de term konijnengeld voor de toelage van de Leidse hoogleraren, hoewel hij de frase citeert waaruit blijkt dat er konijnen voor de tafel der ordinariis hoogleraren werden geleverd.¹⁰ Ook uit de diverse bronnen die Molhuysen hierover in 1913 publiceerde blijkt dat de konijnen rond 1600 in natura werden uitgekeerd. Deze praktijk wordt door mijn onderzoek geheel bevestigd. Hoe lang zou dit nog doorgegaan zijn?¹¹ Midden zeventiende eeuw verrekende de rentmeester van Noordholland nog steeds de jaarlijkse levering en de konijnenaan- en verkoop met een konijnenhandelaarster, die inmiddels ook verantwoordelijk was voor de distributie van de konijnenlevering.¹²

10 Otterspeer, *Groepsportret*, 308.

11 Fruin en Molhuysen, zie noot 2; vanaf 1687 bestaan documenten die een omzetting suggereren naar konijnengeld voor diverse groepen gerechtigden, maar dit verdient nader onderzoek want volgens een lijst van 1725 blijken de rekenmeesters zowel een geldelijke vergoeding, genaamd 'hofkonijnen', als een 'konijnengeld' te ontvangen: Den Haag, Nationaal Archief, Grafelijkheids Rekenkamer, Registers (hierna GRREG) inv. nr. 625.

12 Machtelt Pieters Kippelaar: Den Haag, Nationaal Archief, Grafelijkheids Rekenkamer, Rekeningen (hierna NA, GRREK) inv. nr. 51, f. 139 (1646-48).

Omvang van de hofkonijnen

In tabel 1 is weergegeven hoeveel hofkonijnen de waranden jaarlijks opbrachten. Als beginpunt is 1514 gekozen omdat vanaf dit jaar het aantal door de duinmeiers te leveren hofkonijnen verantwoord is als voorwaarde van het pachtcontract, waarvan een uittreksel jaarlijks onder de inkomsten in de rekening van de rentmeester van Noordholland bij de afdeling 'Duinwaranden' is opgenomen. Als eindpunt is een nieuw afgesloten pachtcontract van ongeveer 100 jaar later genomen. De pachtcontracten werden iedere tien jaar opnieuw vastgesteld.

De cijfers van de jaren 1524-1564 van tabel 1 berusten op de jaarlijkse afrekening waarmee de afdeling Duinwaranden werd afgesloten en deze zijn dus echt afgeleverd door de rentmeester. De overige zijn genomen uit de individuele pachtcedulen in de rentmeestersrekening. Ik heb er één serie van gemaakt omdat uit de jaarlijkse afrekeningen over de jaren 1524-1564 blijkt dat deze getallen identiek waren. De pachters leverden de rentmeester altijd wat ze hoorden af te leveren volgens hun contract. Dat is niet vreemd want de waranden brachten de duinmeiers veel meer konijnen op dan het aantal hofkonijnen die in natura werden afgedragen aan de rentmeester bovenop het pachtbedrag. Over de totale opbrengst in konijn zijn helaas geen getallen. Deze regel gold niet in oorlogsjaren, maar dan werden de pachtcontracten snel aangepast.

Zoals uit de tabel blijkt, fluctueerde het getal van de inlevering over de periode 1514-1618 enigszins. Tegen het einde van de eeuw begon het aantal hofkonijnen echt te stijgen. Er was één onregelmatigheid. In 1578 daalde het aantal plotseling sterk. Dit hing samen met de troebelen van de Opstand. In 1564 werd namelijk voor de laatste keer een normaal pachtcontract afgesloten. Er waren na het afsluiten van het nieuwe pachtcontract in 1574 grote problemen bij het innen van de pacht en de aflevering van konijnen, terwijl een aantal duinwaranden zelfs niet eens verpacht werd. Dat is niet verwonderlijk aangezien de Spaansgezinde troepen gelegerd te Haarlem de duinstreek tot in het Westland brandschatten en onveilig maakten.¹³ De buitenlandse soldaten zouden in deze jaren zelfs een nieuw soort valstrik ingevoerd hebben met een koperen strik. Een verbod hierop maakte deel uit van de ordonnances van de wildernis vanaf 1586.¹⁴ Nadat de orde was teruggekeerd moest de konijnenpopulatie weer worden opgebouwd, zoals blijkt uit de sterk veranderde pachtcondities ten gunste van de pachters. In 1578 werden de pachtcontracten vroegtijdig vernieuwd. Pas in 1598 waren de pacht prijzen en voorwaarden weer hersteld op het oude niveau.

¹³ Smit, 'Bijdrage,' 173.

¹⁴ Merula, *Placaten* I, 106.

Tabel 1. Opbrengst aan hofkonijnen, 1514-1618¹⁵

Jaar	aantal hofkonijnen	Jaar	aantal hofkonijnen
1514	1508	1564	2236
1524	2288	1578	912
1534	1924	1598	2130
1544	2080	1608	2230
1554	2080	1618	2456

Bron: Nationaal Archief Den Haag, 3^e afdeling, Grafelijkheids Rekenkamer, Rekeningen, Rekeningen van de rentmeester van Noordholland, inv. nrs. 338-431, post duinwaranden, pacht-contracten waranden.

De stijging van het aantal hofkonijnen aan het einde van de zestiende eeuw kan op twee manieren verklaard worden. Wat betreft de productiekant werd de toename voornamelijk gerealiseerd doordat het aantal duinvelden dat konijnen afleverde, toenam. Een enkel veld werd toegevoegd, zoals Schoorl in 1588, maar vooral is belangrijk dat velden gesplitst werden. Een voorbeeld is Langeveld bij Lisse. In 1514 leverde Langeveld 116 hofkonijnen en in 1618 wel 178. De warande Langeveld werd opgesplitst in 1534 en 1618, zodat in 1618 vier deelwaranden met de naam Langeveld bestonden die te onderscheiden zijn naar de beschrijving van hun ligging.¹⁶

De splitsing van de velden betekent dat er ook meer pachtersnamen in de rekeningen voorkomen. Of dit een reële toename van het aantal pachters betreft en vooral wanneer dit begon, is niet geheel zeker. Het is mogelijk dat voorheen sommige warandepachters hun velden al onderverpachtten. Dit was toegestaan. Toch suggereert de verandering in de administratie dat er een intensivering van de konijnenfok plaatsvond. Het is aannemelijk dat door kleinere beheerseenheden intensivering van de bescherming en voeding van de konijnen heeft plaatsgevonden, zodat hun reproductie succesvoller werd.¹⁷ In het vroeg-zeventiende eeuwse jachttractaat dat wordt toegeschreven aan de houtvester van Holland wordt uitgebreid ingegaan op het voedsel van de konijnen, dat de duinmeiers in de winter bij de ingangen van de konijnenburchten moesten neerleggen. De diversiteit van de (bij)voeding door de duinmeiers, waaronder wilgentakken, koolstokken, haver en zemelen, versterkt het beeld van de intensivering van de menselijke bemoeienis met de konijnen.¹⁸ Ten

¹⁵ In de archiefstukken staan de konijnen meestal per koppel, in dit artikel is alles omgerekend naar stuks.

¹⁶ NA, GRREK inv. nr. 431 (1618), f. 100-110v.

¹⁷ Een andere optie is dat het aandeel van natura afdracht is toegenomen ten opzichte van de afdracht in pacht, maar dit is zeer moeilijk na te gaan.

¹⁸ Swaen, *Jacht-bedryff*, 19-20. Voor dit tractaat zie Van Dam, 'Warande', 73.

aanzien van de periode van eigenbeheer waarin slechts een enkele knecht in de houtvestersrekeningen figureert (voor 1477), moet er een flinke toename van de factor arbeid in de duinen geweest zijn. Dit zou in ieder geval prachtig overeenkomen met de kenmerken van de nieuwe specialistische economische activiteiten, die het arbeidssurplus in de zestiende eeuw absorbeerden.¹⁹

Gerechtigden

Wie had het recht om een levering konijnen te ontvangen? In de regelmatig gerevi-seerde ordonnanties op de wildernis en de daarop gebaseerde ordonnanties op de verpachting van de duinwaranden is de volgende passage een vast onderdeel. De levering van konijnen was *tot behouf der ordinarische leveringhe zynre koecken zijnder gebnaden* [nl. de graaf van Holland], *wesende in Hollandt, of in zynre gebnade absentie zijne stedehouder, raedtsluyden, die van de rekeninghe, rentmeester, secretarissen ende ander officieren*.²⁰ Kortom, de hofkonijnen waren bestemd voor de stadhouder en de hoge ambtenaren. Illustratief is een dossier dat is overgeleverd in het archief van de Grafelijkheids Rekenkamer, afdeling Registers, geheten 'Lijst van de distributie van de hofkonijnen, jacht etc.'²¹ Hierin bevinden zich voorbeelden van de bovengenoemde rol, de lijst van de hofkonijnen. De oudste lijst dateert van 22 oktober 1570. Hierop zijn aangegeven de namen en functies van de gerechtigden en het aantal konijnen waarop men per week recht had. De personen zijn onderverdeeld in twee groepen, de leden van de Raad en de leden van de Rekenkamer (tabel 2).

In de Raad vielen de hoogste prijzen. De stadhouder kreeg vierentwintig en de president twaalf stuks konijnen per week. De voornaamste posities in de Rekenkamer waren toch van wat minder allure. De hoogste functionarissen, de eerste meester en de rentmeester van Noordholland, ontvingen ieder zes konijnen. Dat men iedere week een quotum konijn ontving, lijkt op het eerste gezicht wat veel maar juist de grotere toelagen betroffen aanzienlijke huishoudens met vele familieleden, gasten en personeel. Zelfs een aantal van vierentwintig konijnen per week aan de stadhouder hoeft geen verwondering te wekken als we de omvang van het hof beschouwen van Willem van Oranje (stadhouder 1559-1567 en 1572-1584). Het hof van de Oranjes, gevestigd in Breda en Brussel, omvatte in de jaren 1553-1554 dagelijks 160 eters. Vermoedelijk was het konijn gereserveerd voor de eretafel van Willem, zijn

¹⁹ Blockmans, 'Holland', 48.

²⁰ Merula, *Placaten* I, 237 (1503).

²¹ Het dossier bevat diverse besluiten uit de periode 1570-1728 ten aanzien van de personen die recht hebben op hofkonijnen. Het is kennelijk gevormd in samenhang met twee onderzoeken naar de vaste tractaten en emolumenten van de leden van de Rekenkamer uitgevoerd in 1572 en 1728, waarover ook documenten in dit dossier zitten. NA, GRREG inv. nr. 625.

Tabel 2. Wekelijkse konijnenlevering aan leden van de Raad en van de Rekenkamer in 1570.

Raad	Aantal konijnen	Rekenkamer	Aantal konijnen
Stadhouder	24	Eerste meester	6
President	12	Auditeurs (2x4)	8
Raden (14x4)	56	Overige leden (4x4)	16
Griffier	4	Ordinaris klerk	4
Procureur-Generaal	4	Bewaarder charters	4
Substituut PG	2	Ontvanger-generaal beden	4
Eerste deurwaarders (2x2)	4	Rentmeester Noordholland	6
Onbekend (2x2)	4	Rentmeester Zuidholland, Kennemerl. (2x4)	8
		Extra-ordinaris klerk, ontvanger epargne, exploiten, deurwaarders (4x2)	8
Totaal	110	Totaal	64

Bron: Nationaal Archief, Grafelijkheids Rekenkamer, Registers, inv. nr. 625, 22 oktober 1570.

gezin, de hofdames en hofjuffers. Willem was volgens de tafelschikking van 1580 uiteraard als eerste aan de beurt.²²

Het totaal aantal konijnen dat in 1570 wekelijks uitgedeeld werd, bedroeg 174 stuks. Uit de rekening van de rentmeester van Noordholland blijkt dat dit getal over de jaren enigszins fluctueerde. Soms waren er minder konijnen nodig omdat enkele raadsleden zich in het buitenland ophielden. Maar het aantal door de duinmeiers aangeleverde konijnen stond telkens vast voor tien jaar, de looptijd van de warandepacht. Er ontstond frictie in het administratieve systeem tussen, enerzijds, hetgeen met de duinpachters was afgesproken en dus werd aangeleverd aan de rentmeester van Noordholland en, anderzijds, de jaarlijks bijgestelde rol. Dit werd opgelost door een beroep op de markt te doen. Jaarlijks vond er een transactie plaats van de rentmeester van Noordholland met een konijnenhandelaar, waarbij het

²² Delen, *Hof*, 142, 154-155.

overschot werd verkocht en het eventuele tekort werd aangevuld. De handelaren waren telkens jaren achtereen dezelfde. Hieronder bevonden zich ook vrouwen, zoals Trijntgen te Sint Joris, die in 1564 Dammas Claesz. Dignum te Sint Joris opvolgde, die dertig jaar deze rol had vervuld (1524-1554).²³ Dankzij de precieze administratie kon aan de verdeling van de hofkonijnen door de Staten zeer strikt de hand gehouden worden en dat geeft iets aan van het grote belang van de toekenning van het privilege van hofkonijnen.

Leveringspraktijken

Er waren diverse variaties in de afspraken met de groepen konijngerechtigden. Behalve dat het aantal konijnen per functionaris kon verschillen, liepen ook de perioden van levering uiteen. In de hele zestiende eeuw werden jaarlijks gedurende dertien weken dertien leveringen verzorgd voor Raad en Rekenkamer vanuit de duinwaranden. Volgens de laat-zestiende eeuwse rekeningen van de rentmeester van Noordholland betrof dit de periode van Allerheiligen tot Lichtmis, dus van 1 november tot 2 februari. Voor de hoogleraren van de Leidse universiteit gold dezelfde midwinterse periode van levering in 1597. Maar er ontstonden ook royalere afspraken. In 1608 verkregen op hun verzoek de dijkgraaf, hoogheemraden en rentmeester van het hoogheemraadschap van Rijnland het recht van konijnenlevering, en wel van eind augustus tot 2 februari.²⁴

Al deze data vielen binnen het officiële jachtseizoen dat zich uitstrekte van half augustus tot 2 februari. Het jachtseizoen sloot logisch aan bij het groeipatroon van het wild. De dieren waren aan het eind van het zomerhalfjaar het vetst en in het voorjaar werden ze door de houtvester beschermd om de reproductie te garanderen. Maar de keuze voor de precieze openings- en sluitingsdata waren natuurlijk mede cultureel bepaald. De einddatum 2 februari is over de hele periode en in alle stukken hetzelfde. De sluitingsdatum van de jacht viel samen met het begin van het pachtjaar van de duinwaranden. Vermoedelijk heeft een behoefte aan administratieve continuïteit bijgedragen aan de stabilisatie van de datum.

Maar de openingsdatum van het jachtseizoen verschoof enigszins. In het begin van de zestiende eeuw was dat 15 augustus (Onze Lieve Vrouwendag in de Oogst). De openingsdatum van het jachtseizoen is voor het konijnenbedrijf belangrijk omdat het samenviel met de opening van het handelsseizoen. Aanvankelijk was ter bescherming van de konijnen in het voorjaar het fretteren en de verkoop van konijnen vanuit de duinen verboden voor 15 augustus.²⁵ In 1586 werd gesteld dat

²³ NA, GRREK inv. nr. 399, f. 60v (1564).

²⁴ Leiden, Hoogheemraadschap van Rijnland, Oud-archief, inv. nr. 1054, 27-2-1608.

²⁵ Fretteren is een jachtvorm waarbij fretten met dichtgemaakte bek in de konijnenburchten werden gestuurd om de konijnen eruit te jagen die vervolgens in staande netten gevangen worden.

voorkopers,²⁶ herbergiers, pasteibakkers en particuliere personen geen konijnen mogen kopen voor 29 augustus (Sint Odulphusdag). In de renovatie van de ordonnantie op de wildernis van 1595 is het begin van het jachtseizoen naar voren verschoven, naar 25 juli (Sint Jacob).²⁷ Dit is vermoedelijk bedoeld om het stropen beter te kunnen aanpakken, waaraan ook in de ordonnantie gerefereerd wordt, en dat door het gebrek aan toezicht, ten gevolge van de Opstand, ernstig toegenomen was.

Een ander aspect van de praktijk van de leverantie is de manier waarop de konijnen worden afgeleverd. Ik vermoed dat ze levend gevangen en afgeleverd werden bij de gerechtigden. Dit blijkt uit de vaste passage in de ordonnantie op de verpachting die luidt dat de konijnen ‘met vellen’ dienden te worden aangeleverd.²⁸ In de veertiende eeuw komt deze bepaling ook al voor in konijnenschenken. Dood vlees is in een periode met weinig mogelijkheden tot koeling niet lang houdbaar. Afgezien daarvan is het moeilijk een koud dood konijn te villen. Dieren worden gevild kort nadat de dood is ingetreden, als ze nog warm zijn. Gezien de gangbare jachttechnieken was het aanleveren van levende konijnen ook goed mogelijk. Uit diverse bronnen vanaf de veertiende tot en met de zeventiende eeuw is bekend dat de konijnenvangst door de duinmeiers met netten plaatsvond, en niet met pijl en boog of geweren zoals sommige afbeeldingen ten onrechte suggereren.²⁹ Levend transport en levering aan de klant in omstandigheden zonder koeling is een praktijk die nu voor kleine dieren nog heel gangbaar is, bijvoorbeeld voor kippen, zoals iedere toerist kan zien op markten in ontwikkelingslanden.

Toename gerechtigden

Alle konijnengerechtigden woonden aanvankelijk in Den Haag. Dit vergemakkelijkte de levering. De duinvelden die tezamen het grootste gedeelte van hun pacht in de vorm van hofkonijnen opleverden, waren de velden die het dichtst bij Den Haag lagen.³⁰ Dat bespaarde transportkosten. Frictie ontstond als men buiten Den Haag woonachtig was. Zo leverde de rentmeester van Zuidholland, Andries van der Goes, die voor zijn ambtsuitoefening naar Dordrecht verhuisde, strijd met de Rekenkamer en de rentmeester van Noordholland om zijn konijnen geleverd te krij-

²⁶ Voorkopers zijn handelaars.

²⁷ Merula, *Placaten* I, 53, art. 1; 101, art. 16.

²⁸ Voor de verpachting van de waranden in de duinen werd jaarlijks een ordonnantie opgesteld. Deze is opgenomen in de rekening van de rentmeester van Noordholland. Twee zijn uitgegeven in: Merula, *Placaten* I, 235-248 (1503 en 1598): *Menich paer conijnen met vellen*.

²⁹ Van Dam, ‘Warande,’ 72-74, 78-80.

³⁰ 1514: Langeveld, Noordwijk, Katwijk, Oostduinen en Westduinen. De duinwaranden die geen konijnen hoefden te leveren in 1514 waren Schoorl, Wijk (bij Beverwijk), Teilingen, Jan van Sanesduin (bij Heemstede), Asselen en Lisse, Grote en Kleine Zilk (bij Lisse) en Monster.

gen. Op zijn verzoek aan de Raad van Financiën in Brussel van 1564 werd hij in het gelijk gesteld, met het argument dat het huis in Dordrecht een voortzetting was van de residentie in Den Haag: *dat 't zelve zij, zoe verre syne voorsaeten in officie residerende in Den Haeye van goede levering genooten hebben*.³¹ De levering van de konijnen voor de Leidse hoogleraren verliep via een speciale tussenpersoon. Zij werden door de rentmeester afgeleverd aan de ontvanger van de goederen van de universiteit.³²

Dat het aantal uitgekeerde konijnen eind zestiende eeuw steeg, wordt wat betreft de productie verklaard doordat de duinwaranden meer gingen leveren, zoals hierboven is beschreven. De verklaring aan de consumptiekant is dat de groep konijn-gerechtigden toenam. Mogelijk werd incidenteel de groep functionarissen in Den Haag met een enkel lid uitgebreid in de zestiende eeuw.³³ Maar belangrijker is dat er nieuwe groepen werden toegelaten. Dankzij het nieuwe privilege van 1597, uitgebreid in 1599, waren er tegen 1600 nieuwe konijnengerechtigden bijgekomen aan de Leidse universiteit. Naast de vierentwintig professoren waren dat voortaan ook drie curatoren, een secretaris en een rentmeester, met elk recht op vier konijnen, en de rector magnificus die de dubbele portie ontving. Dit betekent dat het aantal te leveren konijnen met ingang van 1599 toenam tot maar liefst 1.612 stuks per jaar.³⁴ Goed voorbeeld deed goed volgen. In 1608 volgde een tweede flinke uitbreiding van de konijnenlevering met 912 stuks nadat dijkgraaf, hoogheemraden en rentmeester van het hoogheemraadschap van Rijnland hun privilege hadden verkregen.³⁵ Het argument bij dit royale aandeel in de konijnenconsumptie was dat dit hun zou inspireren bij het uitoefenen van het toezicht op de helmplanting in de duinen door de duinmeiers. Zij hadden in dit opzicht een taak van de houtvester overgenomen.³⁶

Uit het een en ander blijkt dat rond 1600 de stijging van de vraag naar hofkonijnen eigenlijk veel groter was dan het aanbod volgens tabel 1. Het domeinbeheer liep achter bij de vraag, in de eerste plaats omdat de pachten per tien jaar waren vastgesteld. Dus de verhoging van 1599 kon pas op zijn vroegst in 1608 doorgevoerd worden in de nieuwe pachtafspraken. Toch zien we dat niet gerealiseerd. Vermoedelijk is een tussenweg bewandeld door in jaren met tekorten een beroep op konijnenhandelaren te doen, zoals men al gewend was. Helaas ontbreken begin

31 NA, GRREG inv. nr. 11, f. 23, 94v.

32 Molhuysen, *Bronnen*, 374* nr. 318 apostille.

33 Zo verkregen Jacob Snouckaert en zijn opvolger Jacob Godin, als extraordinaris auditeurs, het recht op levering van konijnen, NA, GRREG inv. nr. 11, f. 22v (4-9-1563), 36 (8-2-1564), 195 (11-8-1569).

34 Namelijk 124 stuks per week, gedurende 13 weken; Otterspeer, *Groepsportret*, 76, 81.

35 Ik reken 38 stuks per week, gedurende vierentwintig weken, dijkgraaf en acht hoogheemraden elk vier stuks, de rentmeester twee.

36 Delfland voegt zich er ook bij. De terminus ante quem is 1688, voor Schieland 1714. Vermoedelijk is op enig moment ook een konijnaandeel voor de houtvester, meesterknapen en klerk verdisconteerd in de levering, nadat die voorheen bij de emolumenten van de verpachting van de houtvesterij was inbegrepen, want dit wordt later afgekocht: NA, GRREG inv. nr. 625, 31 maart 1715.

zeventiende eeuw de precieze afrekeningen in de rentmeestersrekeningen zodat hierover geen cijfers te vinden zijn. Maar de rekeningen geven aan dat er verdere intensivering van de fok plaatsvond. De rentmeester van Noordholland, voortbordurend op het zestiende-eeuwse beleid, splitste de velden nog verder op en hij verhoogde zelfs het aantal leveringen per jaar.

Het konijn als symbool voor het *privilegia nobilium*?

Nu de institutionele, economische en materiële geschiedenis van de hofkonijnen in de periode 1350-1600 in kaart is gebracht, wordt de aandacht verlegd naar de culturele geschiedenis. Welke betekenis had het emolument van de konijnenlevering en hoe veranderde dat in de zestiende eeuw?

Aan het einde van de middeleeuwen onderging de universiteit in Europa een aristocratiseringsproces. Het was een beweging van zowel onderop als van bovenop. Enerzijds gingen de geleerden zich steeds meer als gelijken van de adel beschouwen. Dit begon met de juristen die hun nieuwe standsbewustzijn ontleenden aan de bijzondere rol die de rechtsgeleerdheid speelde. In hun kringen kwam de idee op van de *nobilitas propter scientiam*.³⁷ Anderzijds vond de adel in de vijftiende en vooral in de zestiende eeuw de weg naar de universiteit. Daarbij bleef onder de Nederlandse adel nog wel lang een voorkeur voor Orléans en de Italiaanse universiteiten. Het aristocratiseringsproces vormde een ondersteuning voor de toenemende aristocratische pretenties van het stedelijke patriciaat in Italië en de Nederlanden, aldus Hilde de Ridder-Symoens.³⁸ Het pamflet van Everhard Bronchorst (1554-1627), een doctor in de rechten afkomstig uit Basel die in Leiden professor was, geeft een opsomming van de privileges die van belang waren bij de sociale stijging van de leden van de universitaire gemeenschap. In het Duitse Rijk werden doctoren in de adelstand verheven nadat zij twintig jaar in dienst waren. Zij kregen de titel paltsgraaf die hen zelfs het recht gaf doctoraten uit te reiken, buiten de universiteiten om, op basis van de keizerlijke macht. In Dowai en Salamanca betekende dit ook een salarisverhoging. Bovendien genoten zij diverse privileges: zij hadden het recht om wapens te dragen; zij konden ernaar streven onderhouden te worden door hun studenten; ze waren vrijgesteld van burgerlijke plichten (bijvoorbeeld bewaking) en belastingen; zij konden niet gevangen genomen worden vanwege schulden, en niet worden gemarteld; hun kinderen hadden recht op vrije scholing en hun echtgenotes mochten luxe kleding dragen.³⁹

Kan nu het recht op hofkonijnen een rol gespeeld hebben in het aristocratiseren-

³⁷ Baumgärtner, 'De privilegiis doctorum', 302.

³⁸ Tervoort, *The iter italicum*, 200-204; De Ridder-Symoens, 'Studenten', 97; De Ridder-Symoens, 'Rich men', 171.

³⁹ Frijhoff, 'Graduation and Career', 367.

ringsproces van de nieuwe Leidse universiteit? Daarvoor moet eerst onderzocht worden in hoeverre het konijn als adellijk symbool kon dienen. Naar de status van het konijn is in Nederland nog geen systematisch onderzoek gedaan, maar er zijn aanwijzingen dat het konijn aanvankelijk hoog genoteerd stond als consumptiegoed en in de late middeleeuwen een statusdaling onderging. Vermoedelijk volgden de ontwikkelingen in Nederland het Europese patroon, maar wat verstraagd.⁴⁰ Mijns inziens zijn er aanwijzingen in Nederland dat de statusdaling voor het konijnenvlees minder sterk was dan voor het bont.

Konijn was in heel Europa aanvankelijk een schaarse en delicate dis. Volgens Robert Delort kwam het in Frankrijk alleen voor op de tafel van de rijken, zoals recepten en de uitwisseling van giften aantonen. Dat lijkt minder te gelden voor het vel. Al in de veertiende eeuw was konijn het bont van kleine klerken, voedsters en wiegevrouwen en het kwam ook al voor in inboedelinventarissen en testamenten van boeren en andere mensen die te arm waren om de *taille* te betalen. Hoge geestelijken die een voorbeeld van soberheid wilde stellen, zoals de abt van Saint-Denis, prefereerden het gebruik van konijnen, naast hazen, lammeren, katten en vossen, boven het duurdere bont.⁴¹

In Nederland in de veertiende eeuw was volgens Rentenaar het konijn nog gewild als relatiegeschenk tussen hoge heren. Zo schonk de heer van Voorne enkele konijnen aan de gravin van Holland in 1326 en de hertog van Gelre drie paar aan de stad Deventer in 1366.⁴² Wat betreft het bontgebruik beperkt Rentenaar zich tot de uitspraak dat het konijnenbont bij de burgerij in trek was. In de voorbeelden die hij noemt uit testamenten en documenten van kloosterintredes uit 1289 (Biezeling, Zuid-Beveland) en circa 1420 (Rijnsburg, Holland), valt op dat de konijnevellen op een lijn gesteld werden met lamsvellen. Dat was dus een status vergelijkbaar met die in de Franse voorbeelden. Dat hoeft geen verwondering te wekken, omdat zoals Delort aantoonde voor bont al een internationale markt bestond, zodat er een homogenisering van prijzen kon optreden die invloed moet hebben gehad op de status.⁴³ In de zestiende eeuw werd konijn geschikt geacht voor dienstpersoneel in Engeland, dus dat ontloopt de Franse typologie niet veel.⁴⁴

Het is aannemelijk dat konijnenbont vanaf het begin al een lage status had, eenvoudigweg omdat het bont van een lage kwaliteit is. Het bevat weinig haar, dus het is niet erg isolerend, het is slijtagegevoelig en het kent geen bijzondere tekening of mooie kleuren. Dat laatste gold dan vooral voor het halfwilde, grijze konijn, dat het meeste voorkwam en het goedkoopste was. In Engeland vond al in de veertiende

40 Van Damme en Erynyck, 'Het konijn'.

41 Delort, *Commerce*, 426-548.

42 Rentenaar, 'Geschiedenis', 11.

43 Obreen, 'Oorkonden', 105; Hueffer, *Rijnsburg*, 255.

44 Zwarte en zilverwitte konijnevellen waren in de zestiende eeuw schaars en zeer kostbaar, in Engeland zelfs tien tot vijftig keer duurder dan grijs konijn: Veale, *Fur*, 176-77.

eeuw op grote schaal konijnenfok in gespecialiseerde waranden plaats, zoals Bailey heeft aangetoond.⁴⁵ Vermoedelijk is daarom het konijnenbont als consumptiegoed al vrij vroeg in grotere hoeveelheden op de markt gekomen, dus ook in Nederland, en dus qua status gedaald.

Vermoedelijk waren de consumptiepatronen in Nederland vergelijkbaar, maar de veranderingen deden zich wat later voor. In de veertiende eeuw leverden de Waddeneilanden al veel vellen en er bestond al import uit Engeland. Maar of dat nu genoeg was om dit bont echt goedkoop te maken is de (onbeantwoorbare) vraag. Het ligt wel voor de hand dat na 1500 de konijnenproductie in de Hollandse kustduinen sterk toenam, gezien de bovengeschetste ontwikkelingen van de waranden, die immers gericht was op intensivering van het beheer. De grote partijen van vijfduizend tot twintigduizend konijnenvellen die handelaars op de bontmarkt van Bergen op Zoom rond 1500 en in Amsterdam in de zeventiende eeuw opkochten bij handelaren in steden in de buurt van het duingebied als Delft en Haarlem, kunnen in die richting wijzen. Het beeld van de tamelijk ruime beschikbaarheid van konijnenbont op de markt wordt ook versterkt door de 2.426 konijnenvellen die een willekeurig Amsterdams bontatelier in 1643 op voorraad had.⁴⁶ Of het konijnenbont al in de zestiende eeuw voor grotere groepen toegankelijk werd in de Nederlanden – net als in Engeland – is onbekend. Maar in de zeventiende eeuw lijkt dit wel het geval te zijn getuige het volgende rijmpje dat zich bevond op de Amsterdamse bontwinkel ‘In het konijn’:

*Konijnen, hasen, vossevellen,
Die leeren mijn de mode spellen.
Hoe ik de juffers, burgers, boer,
Sal steken in het bont-gevoer.⁴⁷*

Dat de konijnenvellen in deze winkel uit de duinen kwamen en niet werden ingevoerd uit bijvoorbeeld Engeland, een belangrijk centrum voor konijnenfok, suggereert merkwaardigerwijze het rijm dat op de luifel van dezelfde winkel stond:

*’t Konijn loopt in de duynen en leeft gelijk na wensch,
Het kruipt voort in zijn holletje verneemt het eenig mensch,
Maar de menschen weten hedendaags mee wel holletjes te zoeken,
Hier verkoopt men, tot ieders gerijf, alderhande geplumeerde doeken.⁴⁸*

⁴⁵ Bailey, ‘Rabbit’.

⁴⁶ Van Dam, ‘De konijntuin’, 331.

⁴⁷ *Het gestoffeerde winkel- en luyfenbanquet, dienstig voor alle winkeliers die eenige rymen (haar koopmanschap betreffende) voor luyfens, deure of in pakpapieren willen zetten, wat waren yder te verhandelen heeft, koddig gerymt, voor de winkeliers en liefhebbers te grabbel gegooyt door mr. Isaac van den Berg Amsterdam* (bij Jacob van Royen) 1693, UB Universiteit van Amsterdam, OTM: OK 63-227(1), p. 62, met dank voor de verwijzing aan Marieke de Winkel.

⁴⁸ *Koddige opschriften*, deel 4, p. 32, gebonden achter het boek genoemd in noot 47.

Het systematisch onderzoek naar de status van konijnenvlees moet nog gedaan worden voor de Nederlanden, maar toch kan een impressie gegeven worden. In de zuidelijke Nederlanden was het konijn al in de vijftiende eeuw afgedaald van de tafel van de adel naar de burgerij. Zo bevat een kookboek dat gedateerd wordt op 1486-1523 en dat geassocieerd wordt met een elitaire opdrachtgever in Gent, recepten voor konijnenpastei en sauzen bij konijn, op smaak gebracht met kostbare ingrediënten als wijn, gember, foelie en kruidnagel.⁴⁹ Maar het feit dat in het eerste gedrukte kookboek in de noordelijke Nederlanden van 1667, *De verstandige kok*, het konijn figureert bij het wildgebraad (ree, wildzwijn) en bij chique pasteien (met onder andere haas, kalkoen, kip en duif), kan een aanwijzing zijn dat het konijnenvlees door de sprong naar de burgerlijke tafel nauwelijks in aanzien daalde. Dit Hollandse boek was bovendien bestemd voor de zeer gegoede burgerij, de patriciërs en kooplieden die aanzienlijke buitenplaatsen bezaten langs de rivieren (Vecht, Vliet) en meren (Haarlemmermeer, Wijkmeer) en in de nieuwe droogmakerijen. Het kookboek werd namelijk uitgegeven samen met een tuiniershandleiding.⁵⁰ Gezien het hoge niveau van het geïntendeerde publiek, vermoed ik daarom dat er voor het konijnenvlees minder statusdaling optrad dan voor het bont. Dit zou verklaard kunnen worden doordat het aanbod van konijnenbont veel ruimer zou kunnen zijn geweest, mede door de aanvoer vanuit Engeland, dan van het vlees, waarvoor de lokale waranden de voor de hand liggende leveranciers waren.

Samenvattend, het konijnenvlees was eind zestiende eeuw, toen de Leidse professoren een konijntoelage eisten, hoogstwaarschijnlijk bezig met een daling als statusindicator ook al was de adellijke associatie nog interessant genoeg voor de hoogste burgerlijke kringen. Terugkerend naar de betekenis van de hofkonijnen, stel ik dat het verwerven van hofkonijnen door de Leidse professoren geïnterpreteerd mag worden als statusbevestiging en wellicht zelfs als statusverhoging. Dit laatste is vooral relevant als we ervan uit mogen gaan dat er nog wat van het oude adellijke cachet aan het konijn was blijven hangen. Dan had het wekelijkse maal van konijnenvlees in het jachtseizoen een vergelijkbare functie als het dragen van wapens. De wapens werden niet echt gebruikt en de professoren oefenden niet zelf de konijnenjacht uit. Het ging om het symbool en het aanzien dat men erdoor verkreeg. Van belang was niet het praktiseren van de levenswandel van de adel. Belangrijk was dat men uit hoofde van zijn geleerdheid minstens zo aanzienlijk was als de adel, en zijn aangemeten titel van 'geestelijke adel' met algemene erkenning droeg.

Nu we de konijneneis van de Leidse professoren hebben geplaatst in het aristocratiseringsproces van de universiteit, blijft de vraag over hoe we de konijnenvraag

49 UB Gent hs 476, f. 5v en f. 38; uitgegeven in Jansen-Sieben en Van Winter 1986, 62, nr. 5 en 115 nr. 150. Is eind vijftiende eeuw een eerste datum voor konijnenrecepten? In een ouder, wel op de vijftiende eeuw gedateerd Gents manuscript, Gent UB hs. 1035, komen diverse wildrecepten voor, waaronder ook haas, maar geen konijn, Serrure, *Keukenboek*, 13 nr. XVI.

50 Willebrands, *De kok*, 8, 39.

van de waterschapsbestuurders moeten interpreteren. Het ligt voor de hand dit op dezelfde wijze te doen en te onderzoeken of de waterschappen ook een aristocratiseringsproces ondergingen. Dit lijkt mij een vruchtbare onderzoeksrichting omdat de kunstacquisitie en kunstsponsoring van de waterschappen kenmerken van mecenaat vertonen. De adellijke familiewapens van de hoogheemraden kregen erg veel aandacht in de waterschapshuizen. Het onderzoek hiernaar is dus een desideratum, maar voert hier te ver.⁵¹

Conclusie

De wekelijkse ontvangst van hofkonijnen in de winter was een apart privilege. Oorspronkelijk kwam het konijnenemolument toe aan leden van de huishouding van de graaf. In de vijftiende eeuw was dit geformaliseerd tot de leden van de Raad en de leden van de Rekenkamer. Rond 1600 kwamen er nieuwe groepen bij, in het bijzonder de hoogleraren en bestuurders van de Leidse universiteit.

De konijnen werden in de Hollandse duinen gefokt in waranden in opdracht van de grafelijke Rekenkamer. De rentmeester van Noordholland verpachtte de waranden aan duinmeiers en zag nauwkeurig toe op de afdracht van konijnen, bovenop de geldelijke pacht die werd opgebracht. Rond 1600 was de afdracht in natura opgelopen naar ruim tweeduizend konijnen per jaar. Door de nieuwe vraag naar konijnen werd het productiesysteem, dat vanaf 1500 al aanzienlijk was geïntensiveerd, verder onder druk gezet. Dit uitte zich onder andere in versnippering van de percelen en toename van het aantal duinmeiers. Incidenteel werd ook een beroep gedaan op de (vrije) markt.

Het konijn had oorspronkelijk een edele connotatie omdat het als jachtwild aanvankelijk alleen toegankelijk was voor de adel. Eind zestiende eeuw was het wel wat gedateerd om aan konijnvlees veel waarde te hechten als statusindicator, juist omdat het op de markt te koop was. Toch suggereren diverse typen bronnen dat het konijnenvlees niet te zeer gedaald was in status, nadat het vermoedelijk in of kort voor de vijftiende eeuw de grens van de adellijke naar de burgerlijke keuken had overschreden.

Vermoedelijk kreeg de levering van konijnen eind zestiende eeuw een nieuwe betekenis. Het hofkonijn werd een statussymbool voor groeperingen die streefden naar aristocratisering. De leden van de Leidse universitaire gemeenschap vormen daarvan een mooi voorbeeld. Het recht op konijn past prima in het rijtje privileges dat zij zich naar voorbeeld van hun buitenlandse collega's aanmaten. De geschiedenis van het hofkonijn laat zien hoe middeleeuwse gebruiken transformeerden en een nieuwe betekenis kregen in de vroegmoderne tijd.

51 Van Raay, Spies en Zoest, *Contentement*, 26; Siefers-van Lijf, *Welvaare*; Jas, *Pronk*.